
Z Katedry Teorii Państwa i Prawa UMCS
Kierownik: prof. dr Grzegorz Leopold Seidler

Ryszard MITASZKO

Problem narodowościowy w doktrynie Herzena

Национальный вопрос в политическом учении Герцена

The Problem of Nationality in Herzen's Interpretation

6 kwietnia 1962 r. minęło 150 lat od dnia urodzin Aleksandra Iwanowicza Herzena,¹ wielkiego rosyjskiego pisarza i myśliciela, rewolucjonisty i publicyisty. Związek Radziecki czei tę rocznicę pomnikowym wydaniem dzieł wszystkich twórcy „Kołokoła” oraz licznymi pracami naukowymi, poświęconymi różnym stronom twórczości tego klasyka rosyjskiej literatury i myśli politycznej. Wydaje się, zważywszy olbrzymią rolę, jaką odegrał Herzen w rozwoju stosunków polsko-rosyjskich i współpracy polskich i rosyjskich rewolucjonistów, że również w Polsce rocznica ta nie powinna przejść nie zauważona.

Aleksander Herzen był umysłem niezwykle wielostronnym. Krąg jego zainteresowań był bardzo rozległy: poczynając od filozoficznych zagadnień poznania i filozofii przyrody do zagadnień literatury i życia społecznego. Światopogląd autora *Rzeczy minionych i rozmyślań* stanowi jednolity i uporządkowany system poglądów wzajemnie uwarunkowanych i zharmonizowanych ze sobą.

To wcale nie przypadek, że Herzen, będąc materialistą i dialektykiem w filozofii („dialektyka — algebra rewolucji” — jak on mówi), w sprawach narodowościowych i społecznych był przedstawicielem najbardziej postępowego w owym czasie kierunku w rosyjskiej myśli

¹ Pisownia „Hercen” przyjęta w polskiej historiografii jest moim zdaniem niesłuszna, gdyż sam pisarz podpisywał się łacińskimi literami — Herzen. I to wydaje mi się decydujące. Ojciec pisarza, Jakowlew, nadał bowiem swemu nieślubnemu synowi symboliczne nazwisko, wywodzące się od niemieckiego słowa „Herz”.

politycznej. Jest to tylko dowodem jego konsekwencji, dowodem tego, iż wyciągnął on słuszne praktyczne wnioski ze swoich teoretycznych poglądów.

W doktrynie politycznej Herzena i w jego praktycznej rewolucyjnej działalności czołowe miejsce zajmują: sprawa włościańska i problem narodowościowy. Sprawa uwłaszczenia chłopów była dla autora *Ochrzczonej własności* centralnym punktem programu społecznej przebudowy Rosji, warunkiem *sine qua non* jej dalszego ekonomicznego i społecznego rozwoju. Od pomyślnego rozwiązania tego decydującego o wszystkim problemu uzależniał on losy wszystkich innych zagadnień społecznych, między innymi i spraw narodowościowych. Dla Herzena problem narodowościowy był nierozzerwalnie związany ze sprawą niezwłocznego uwłaszczenia chłopów. Doceniając w pełni wagę zagadnień narodowościowych, zwłaszcza w warunkach wielonarodowościowej struktury ludności imperium rosyjskiego, podkreślał on z naciskiem, że demokratyczne rozwiązanie tego niezwykle trudnego zagadnienia jest możliwe tylko wówczas, gdy wiąże się go ściśle z walką o społeczną przebudowę Rosji. Temu swojemu przekonaniu pozostał Herzen wierny w przeciągu całego swego życia zarówno w swojej twórczości publicystycznej, jak i działalności rewolucyjnej. Po śmierci pisarza, gdy stał się on już uznanym powszechnie autorytetem, wiele burżuazyjnych kierunków politycznych starało się przywłaszczyć sobie puściznę polityczną Herzena, przykrawając w tym celu jego myśli do swoich programów politycznych, i usiłując zatuszować i ukryć radykalną, społeczną treść doktryny Iskandera. Szczegółowe omówienie tych prób wychodzi niestety poza ramy niniejszego artykułu.

Kres tym usiłowaniom położył Lenin w swoim znakomitym artykule *Pamięci Herzena* napisanym w setną rocznicę śmierci pisarza. Nie ukrywając licznych niekonsekwencji w rewolucyjnej postawie Herzena i żywionych przez niego w niektórych okresach liberalnych iluzji na temat możliwości pokojowego rozwiązania kwestii włościańskiej i narodowościowej za pośrednictwem władzy carskiej, Lenin stwierdza, że z chwilą, gdy Herzen uświadomił sobie swoją pomyłkę, zrewidował swe stanowisko, odtąd konsekwentnie reprezentował w sprawach społecznych i narodowościowych pozycje rosyjskiej rewolucyjnej demokracji.

Artykuł niniejszy analizuje poglądy Herzena na sprawy narodowościowe oraz na zagadnienia genezy państwa i jego istoty o tyle, o ile się one wiążą z jego poglądami na sprawy narodowościowe. Zagadnienia te nie wyczerpują treści doktryny politycznej wielkiego rosyjskiego myśliciela i publicysty, jednak ze względu na brak miejsca nie zostaną tu dokładnie omówione.

Zainteresowanie sprawami narodowościowymi przejawia Herzen bardzo wcześnie, już w latach młodzieńczych, kiedy zaczął zajmować się zagadnieniami politycznymi i światopoglądowymi. Młody człowiek, wychowany na wolnościowych poematach Schillera i Goethego, zakazanych wierszach Puszkina oraz utworach Woltera i francuskich encyklopedystów, był całkowicie pozbawiony uczucia dumy narodowej z powodu wielkości i potęgi imperium, skleconego gwałtem i knutem z narodów połączonych jednością niewoli i poniżenia.

W czasie polskiego powstania 1830 r. osiemnastoletni Aleksander Herzen i jego przyjaciel Mikołaj Ogariew potrafili ujrzeć prawdziwy sens tej napastniczej wojny, prowadzonej przez carat pod „patriotycznymi” hasłami. Nie poddał się uczuciu szowinizmu, przeważającego wtedy w różnych kręgach społeczeństwa rosyjskiego i nie przestając być rosyjskim patriotą, ze współczuciem i sympatią odnosił się do narodowo-wyzwoleńczej walki Polaków.

„Ogłoszyła nas jak bomba, która obok wybuchła — wspomina potem — wiadomość o powstaniu warszawskim. To już było niedaleko, tak jakby w domu, i spoglądaliśmy po sobie ze łzami w oczach, powtarzając umiłowane słowa: *Nein! Es sind keine leere Träume!* Cieszyła nas każda klęska Dybicza, nie wierzyliśmy w niepowodzenia Polaków: do mego ikonostasu włączyłem niezwłocznie również portret Tadeusza Kościuszki.”²

Później, już na zesłaniu, spotkał się z wieloma Polakami — powstańcami z r. 1830 i znalazł wśród nich wielu przyjaciół. Jednakże, pomimo całego swego współczucia i sympatii dla nich, Herzen zdawał sobie sprawę z ich błędów i niedostatków, z ich anachronicznego poglądu na świat, niedostrzegania nowych czasów i nowych idei. Według niego, to pokolenie, zapatrzone w przeszłość, nie mogło wywalczyć nowej Polski. Aby Polska mogła znowu powstać do życia, ci ludzie muszą ustąpić miejsca nowemu pokoleniu.

W czasie swojego pobytu na zesłaniu Herzen zetknął się z różnymi wschodnimi narodowościami stojącymi na niskim stopniu rozwoju kulturalnego, będącymi przedmiotem bezlitosnej eksploatacji ze strony carskich urzędników. Herzen odnosi się do nich z sympatią i współczuciem, z oburzeniem pisząc o nadużyciach i złodziejstwach urzędników. Daleki jest od myśli, że przyczyną godnego pożałowania stanu, w jakim się znajdują, jest ich wrodzona niezdolność do rozwoju kulturalnego i umysłowego.³

² Herzen: *Rzeczy minione i rozmyślenia*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951, t. I, s. 156.

³ Herzen słowo „kosmopolityzm” rozumie tak jak my dzisiaj rozumiemy słowo „internacjonalizm”. Dlatego też w swoim artykule będę posługiwał się słowem kosmopolityzm w tym znaczeniu, w jakim używał go Herzen, nie bacząc na dzisiejszy pejoratywny jego sens.

Kosmopolityczne poglądy Herzena na sprawy narodowościowe rozwinęły się i utrwaliły w następnych latach, a zwłaszcza w czasie jego pobytu na emigracji. Tutaj otrzymują one teoretyczne uzasadnienie i pogłębienie w licznych pracach poświęconych zagadnieniom narodowościowych, jak np. *List do Micheleta*, *List do Lintona*, *Rosja i Polska*, *Prolegomena*, *Koniec i początek*, *Resurrexit* i w wielu innych.

Zainteresowanie pisarza problemami narodowościowymi nie słabnie nawet w końcowym okresie jego życia. Na stronicach „Kołokoła” znaleźć można liczne artykuły Herzena i Ogariewa, rozwijające i powtarzające po wielokroć ich zasadnicze tezy w tej dziedzinie: równouprawnienie wszystkich narodowości, niezależnie od stopnia ich rozwoju historycznego i bezwarunkowe przyznanie im prawa na samookreślenie i stworzenie niepodległego państwa.

Herzen na emigracji spotkał się z przedstawicielami rewolucyjnego i narodowo-wyzwoleńczego ruchu różnych narodów: Włoch, Niemiec, Węgier, Francji, Polski i innych krajów i nawiązał z nimi przyjazne osobiste, i ideologiczne stosunki. Wszyscy oni mogli liczyć na pomoc i współpracę Herzena. Jednakże sympatia i współczucie twórcy „Kołokoła” dla narodowo-wyzwoleńczej walki różnych narodów nie przeszkadzały jemu w słusznej i krytycznej ocenie poglądów ich przedstawicieli na sprawy narodowościowe i inne. Herzen zarzuca im niekonsekwencję w zastosowaniu przez nich kosmopolitycznych założeń ogólnych w stosunku do własnego narodu i nieprzewyciężenie ciężących nad nimi wpływów nacjonalizmu.

Herzen jest zdecydowanym zwolennikiem zasady równouprawnienia wszystkich narodów i ras bez wyjątku. Odrzuca on stanowczo pogląd, iż kulturalne, ekonomiczne i polityczne zacofanie niektórych narodów wynika z ich rasowej albo narodowej niższości lub też z jakichś niezmiennych cech biologicznych.

Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, iż stosunek Herzena do narodowości uciskanych przez Rosję carską, odpowiadał jego teoretycznym założeniom: on przyznawał im prawo do niepodległego istnienia i wolności, do swobodnego kulturalnego i politycznego rozwoju. Jego konsekwencja w tej dziedzinie różniła się w sposób zdecydowany od poczycji większości niemieckich rewolucyjnych emigrantów, którzy byli gotowi uznać tę ogólną zasadę, lecz wzburlali się zastosować ją w stosunku do narodów, uciskanych przez Prusy i Austrię.

Najlepszym dowodem konsekwentnie kosmopolitycznego stanowiska Herzena może być jego stosunek do Polski. Od samego początku swojej działalności politycznej przyznawał jej prawo do wolności, niepodległego istnienia i odłączenia się od imperium rosyjskiego. Już w r. 1830, kiedy w Polsce wybuchło powstanie, Herzen i jego przyjaciel z sympa-

nią odnieśli się do niego, przewyciężywszy fałszywy patriotyzm, który żądał stłumienia powstania dla chwały imperium. Od tego nacjonalizmu nie był wolny nawet Puszkina, który na wybuch powstania odpowiedział szowinistycznymi wierszami.⁴

W czasie powstania 1863 r., kiedy wszyscy rosyjscy liberałowie, nawet ci, którzy przedtem sympatyzowali z Polakami, jak np. Turgieniew, odwrócili się od nich i pogrążyli się w fanatycznym „patriotyzmie”, żądając utopienia we krwi polskiego „miatieża”, Herzen — jak pisze Lenin — uratował honor Rosji i jej rewolucyjno-demokratycznego ruchu, zdecydowanie broniąc praw Polski i Polaków.

Należy podkreślić, iż poparcie udzielone polskiemu powstaniu było dla Herzena jedną z głównych przyczyn utraty popularności w społeczeństwie rosyjskim. Od tego czasu nakład „Kołokoła”, „Poljarnoj Zwiezdy” i wpływ ich wydawcy na rosyjską opinię publiczną znacznie się zmniejszyły.

Oczywiście nie tylko przyjazny stosunek do powstania był przyczyną zerwania liberałów z Herzenem, ale także jego rewolucyjne i nieprzejednane stanowisko w sprawie chłopskiej. Pomimo tego, Herzen nigdy nie uważał swojej współpracy z polskim ruchem narodowo-wyzwoleńczym za pomyłkę i zdawał sobie sprawę z tego, że swoim postępowaniem ocalił honor rosyjskiej demokracji.

Widząc, iż współcześni go nie rozumieją, był przekonany, że przyszłe pokolenie doceni go i będzie się nim chlubić. Liczni rosyjscy burżuazyjni historycy, próbując przedstawić Herzena jako liberała, dalekiego od rewolucyjnych dążeń, twierdzili, że stosunek Herzena do Polski był dziełem przypadku, jego wielką pomyłką (z której później zdał sobie sprawę) powstałą w wyniku „szkodliwego” wpływu Ogariewa i Bakunina.

Ta sama opinia wyrażona jest w licznych wspomnieniach i pamiętnikach z tej epoki, między innymi i we *Wspomnieniach* Tuczkowej-Ogariewej. Jest to oczywisty fałsz. Herzen nigdy nie dał podstaw do takiej opinii, odwrotnie, w jego twórczości spotykamy stale i to we wszystkich okresach jego działalności (także w czasie nieobecności Ogariewa i Bakunina) liczne wypowiedzi, które nie pozostawiają cienia wątpliwości na temat jego rzeczywistego stosunku do sprawy polskiej.

Ale Herzen przyznawał prawo do niepodległości nie tylko historycznym, kulturalnie i politycznie rozwiniętym narodom, które już w przeszłości posiadały swoje państwo. Zasadę równouprawnienia narodów stosował on także do zacofanych w dziedzinie kultury, ekonomiki i świa-

⁴ Wiersze Клеветникам России і Бородинская годовщина.

domości politycznej narodowości Środkowej Azji, Syberii i Kaukazu, do Ukrainy i Białorusi, do narodów przybałtyckich.

Należy podkreślić tu, że Herzen odróżniał niemieckich obszarników (russkich niemcew) wyzyskujących Łotyszów i Estończyków, wiernych sług caratu, od uciskanej przez nich miejscowej ludności. Stosunek Herzena do bałtyckich Niemców był zdecydowanie negatywny. Niejednokrotnie wskazywał on na szkodliwą rolę, jaką odegrali oni w historii Rosji (Minich, Biron, Benkendorf), jako wierna podpora carskiego „samodzierżawia”. Z ironią pisał, że najlepszymi doradcami i sługami „prawosławnego” cara byli luterkańscy Niemieccy „ritterzy”.

Natomiast z wielką sympatią odnosił się Herzen do ludu łotewskiego i estońskiego i jego właśnie w przyszłości widział władcą tych ziem.

Szczególnie wiele sprzeciwów wśród liberałów, a tym bardziej wśród konserwatystów, wywołał stosunek Herzena do Ukraińców i Białorusinów. Tak słowianofile, jak i liberałowie rosyjscy uważali Ukrainę i Białoruś za odwieczne rosyjskie ziemie, a ich mieszkańców za Rosjan, i dlatego odmawiali im prawa do rozwoju narodowej kultury i języka, nie mówiąc już o prawie do niepodległego państwowego bytu. Oni w ogóle negowali sam fakt istnienia odrębnych od rosyjskiej narodowości ukraińskiej i białoruskiej. W tym zakresie ich poglądy całkowicie pokrywały się z oficjalną doktryną caratu: „samodzierżawia, prawosławia i narodowości”, sformułowaną przez ministra Uwarowa.

Herzen zdecydowanie zerwał z tym nacjonalistycznym stanowiskiem i oświadczył, że uważa Ukraińców i Białorusinów za odrębne samoistne narody, i chociaż pożądane jest zachowanie związku państwowego tych narodów z Rosją, to ostateczna decyzja w tej sprawie powinna należeć do zainteresowanych narodów, które mogą, ale nie muszą, wyrazić na to zgodę. Ponieważ na razie nie można ustalić, jaka jest prawdziwa wola tych narodów (życzą sobie one czy też nie związku państwowego z Rosją) ponieważ carska przemoc knebluje im usta, należy ostateczną decyzję w tej sprawie pozostawić przyszłości.⁵

⁵ A oto słowa samego Herzena:

„Мы признаем не только за каждой народностью, выделившейся от других и имеющей собственные границы, право на независимость, но за каждым географическим положением. Если б Сибирь завтра отделилась от России, мы первые приветствовали бы ее новую жизнь. Государственная целостность вовсе не совпадает с народным благосостоянием... При теперешнем положении знать, чего желает Литва, Белоруссия, Малороссия очень трудно; гнет русского правительства не дает ни малейшей возможности высказаться, и тот же гнет заставляет их смешивать все русское с правительственным...”

„Из этого ясно, что и самый вопрос надобно оставить, не предвешая его без тех, кто единственно имеет право его решить. Скажем вместе с поляками; быть

Herzen z sympatią odnosił się do rozwoju narodowej kultury oraz literatury ukraińskiej i białoruskiej, z oburzeniem piętnował na stronach „Kołokoła” prześladowanie przez rząd carski wszelkich przejawów swobodnej myśli i literatury ukraińskiej. I tak np. z głębokim współczuciem pisał on o nieszczęsnym losie Tarasa Szewczenki, wielkiego ukraińskiego poety, zesłanego przez rząd carski „w żołdacy” i pozbawionego prawa do pisania. Nie inny był stosunek Herzena do zacofanych narodów Kaukazu, Syberii i Środkowej Azji. Tutaj również pozostał on wierny swoim przekonaniom, przyznając tym narodowościom na równi z innymi prawo do samodzielnego decydowania o swoim losie, włącznie z prawem do stworzenia własnego państwa. Z potępieniem Herzen odnosi się do prób przymusowej rusyfikacji mieszkańców tych ziem przez carat i prześladowania ich narodowej kultury. Łamy „Kołokoła” zawsze były otwarte dla artykułów potępiających zbrodnie caratu w stosunku do podbitych przez niego narodów.

Z tego wynika, iż Herzen zasadniczą linię polityki narodowościowej rosyjskiej rewolucyjnej demokracji widział w zastosowaniu dwóch zasad (które później legły u podstaw polityki narodowościowej rosyjskiej socjaldemokracji): pełnego równouprawnienia wszystkich narodowości bez wyjątku oraz przyznania im prawa do samookreślenia. Tylko zdecydowane odrzucenie teorii o przyrodzonej nierówności rasowej, któremu początek w Rosji dał Herzen, mogło stworzyć podstawę do tego, by na gruzach carskiego imperium mogło powstać wolne wielonarodowościowe państwo socjalistyczne. Dlatego też zasługi Herzena w tej dziedzinie są ogromne. Nie należy jednak zapominać, że Herzen równocześnie w pewnym stopniu idealizował rosyjską politykę w Azji i na Kaukazie. Porównując bowiem angielską politykę kolonialną, np. w Ameryce Północnej, opartą na wyniszczeniu fizycznym miejscowych mieszkańców, stwierdzał wbrew faktycznemu stanowi rzeczy, iż Rosja uzupełniła jedynie istniejącą w Azji próżnię polityczną i ludnościową, bez szkody dla tubylców.

W połowie XIX w. pod wpływem odgrywanej wówczas przez Rosję Mikołaja I roli „żandarma Europy”, ostoi wszelkich sił reakcyjnych, pewni postępowi myśliciele i politycy polscy i zachodnio-europejscy wysunęli teorię, że Rosjanie nie są Słowianami, lecz mieszaniną słowiańskiej i mongolskiej rasy i stąd właśnie wypływa ich ślepe posłuszeństwo dla cara i nieuleganie wpływom wolnościowym. Teoria ta zdobyła sobie znaczną popularność, ulegli jej nawet tacy ludzie jak

Литве, Белоруссии и Украине с кем они быть хотят, или ни с кем, лишь бы волю их узнать не поддельную, а действительную”.

A. И. Терцен: Собрание сочинений, изд. Ак. Наук СССР, Москва

znany francuski historyk Michelet, który napisał nawet pracę na ten temat.

Herzen po swoim przyjeździe na Zachód, postanowił „odkryć” Rosję zachodnio-europejskiej opinii publicznej, pokazać jej, że oprócz Rosji carskiej i czynowniczej istnieje Rosja demokratyczna i rewolucyjna, oprócz Rosji Arakcejewych i Mikołajów istnieje Rosja Rylejewych i Pestelów. Było to dla Zachodu prawdziwym zaskoczeniem, wynikającym z całkowitej nieznamośności Rosji. Ta nieznamośność była tak wielka, że gdy Mickiewicz w *Wykładach o literaturze słowiańskiej* z wielkim uznaniem mówił o literaturze rosyjskiej, spotkał się jedynie z niechęcią i niedowierzaniem u swoich i obcych.

To dobrowolnie przyjęte na siebie zadanie autorowi *Z tamtego brzegu* w znacznej mierze udało się wypełnić.

Dzięki Herzenowi zachodnio-europejscy demokraci zrozumieli, że Rosja to nie tylko kraj żandarmów i Kozaków, ale także odważnych rewolucjonistów, którzy swą skrajnością poglądów i zdecydowaniem w walce mogą już wielu zaimponować.

Herzen w listach do Micheleta i Lintona, w pracy pt. *O rozwoju rewolucyjnych idei w Rosji* i w wielu innych utworach stara się zapoznać postępową opinię publiczną na Zachodzie z rewolucyjną Rosją, z jej socjalnym i politycznym programem i jej nadziejami na zwycięstwo. Stara się on wykazać, że carat wcale nie jest taki silny i niezachwiany, jak przywykli uważać na Zachodzie, szeroko opisuje perspektywy przyszłego rozwoju Rosji i zwraca uwagę na wielką rolę, jaką powinna ona odegrać w przyszłości.

Herzen wypowiedział również walkę teorii o rasowej niższości Rosjan i ich rzekomym mongolskim pochodzeniu. Przede wszystkim zwraca on uwagę na tendencyjny i emocjonalny charakter tych teorii, wynikły z niechęci ich autorów do Rosji carskiej oraz z braku znajomości narodu rosyjskiego. Następnie stwierdza wprost, że wcale nie jest hańbiące dla Rosjan ich przemieszanie się z sąsiadującymi z Rosją narodami, ale nawet dzięki temu naród rosyjski jest predystynowany do szybszego przewyciężenia więzów nacjonalizmu i do stworzenia na gruzach carskiego „więzienia narodów” nowego związku państwowego wielu równouprawnionych narodów.⁶

⁶ „Наши храбрые враги не знают даже того, что мы с этой стороны весьма мало уязвимы; мы выше зоологической шепетильности и весьма безразличны к расовой чистоте; это несколько не мешает нам быть вполне славянами. Мы довольны тем, что в наших жилах течет финская и монгльская кровь, это ставит нас в родственные братские отношения с теми расами-парями, о которых человеколюбивая демократия Европы не может упомянуть без презрения и оскорбления. Нам не при-

Herzen głosząc zasady równouprawnienia narodów wiąże je bezpośrednio z tezą, iż różne narody w różnych okresach osiągają pełnoletność (jak się wyraża) dojrzewają i zajmują należne im miejsce na arenie międzynarodowej. Narody także starzeją się (podobnie jak ludzie) jak gdyby męczą się długą, wytężoną działalnością i ustępują miejsca innym, młodemu i pełnemu nowych sił narodom. Tę teorię cyklicznego rozwoju społeczeństw narodowych ilustruje Herzen historycznymi przykładami, a zwłaszcza przykładem upadku świata grecko-rzymskiego i wstąpienia na arenę historii nowych prężnych sił — narodów germańskich.

„Germańsko-lacińskie narody — pisze Herzen — stworzyły dwie historie, stworzyły dwa światy w czasie i przestrzeni. One dwukrotnie przeżyły się. Bardzo możliwe, że one zachowały jeszcze dostatecznie dużo siły i energii do trzeciej metamorfozy — ale ona nie może nastąpić w ramach istniejących form społecznych, które znajdują się w jawnym przeciwieństwie z rewolucyjną myślą”.⁷ Herzen uważa współczesną mu Europę zachodnią za starą i chylącą się ku upadkowi, niezdolną do nowej przebudowy społecznej. Nowe, młode i aktywne siły widzi Herzen w narodach słowiańskich i po drugiej stronie oceanu — w USA.⁸

Herzen jeden z pierwszych w rosyjskiej myśli politycznej zauważył i docenił wielkie możliwości i perspektywy rozwoju ekonomicznego i społecznego USA. Podkreślał, że w Ameryce Północnej nie ma przeżytków feudalizmu, hamujących rozwój społeczny Europy zachodniej, nie ma ucisku narodowego i że panuje tam równouprawnienie wszystkich narodowości, z których składało się społeczeństwo amerykańskie.

Herzen przypuszczał, że w przyszłość główna rola w społecznym, kulturalnym i ekonomicznym rozwoju świata będzie należeć do Stanów Zjednoczonych i uwolnionej od caratu Rosji. Właśnie dlatego, według

ходитя также жаловаться на туранский элемент. Мы добились несколько большего, чем чистокровные славяне Болгарии, Сербии итп.

Нас изгоняют из Европы-подобно тому, как господь бог изгнал из рая Адама. Но есть ли полная уверенность в том, что мы принимаем Европу за Эдем и звание Европейца — за почётное звание и в этом иногда сильно ошибаются”. *Ibid.*, t. XX, cz. I, s. 53.

⁷ *Ibid.*, t. VII, s. 144. Przez te dwa światy Herzen rozumie starożytność i współczesną sobie kulturę burżuazyjnej Europy zachodniej.

⁸ „Я ничего не пророчу, но я не думаю также что судьбы человечества и его будущее привязаны, пригвождены к Западной Европе. Если Европе не удастся подняться путём общественного преобразования, то преобразуются другие страны; есть среди них и такие, которые уже готовы к этому движению, другие к нему готовятся. Одна из них известна, а говорю о Северо-Американских Штатах. Другую же, полную сил, но вместе и дикости знают мало или плохо” *Ibid.*, t. VI, s. 190.

jego zdania, Ocean Spokojny, łączący ze sobą te dwa mcarstwa, stanie się Morzem Śródziemnym przyszłości. Lecz potem jego poglądy uległy znacznym zmianom. Herzen przeżył rozczarowanie w stosunku do amerykańskiej „bezstanowej demokracji” i zrozumiał, że ustroj kapitalistyczny nakłada swoje więzy także na bezgraniczne możliwości tego wielkiego kraju. To rozczarowanie wyraziło się szczególnie wyraźnie w czasie wojny domowej stanów północnych przeciw południowym.

Zgodnie ze swoją teorią cyklicznego rozwoju społeczeństwa, Herzen jest zdania, że narody germańskie i romańskie są już w schyłkowym okresie swego rozwoju, i teraz przychodzi pora na Słowian, którzy młodzi i pełni sił, wkraczają na arenę historii, aby odegrać na niej pierwszoplanową rolę. Uważa on, że najbardziej predysponowane do przeprowadzenia przebudowy społecznej i wprowadzenia nowego socjalistycznego ustroju są narody słowiańskie, narody młode, dynamiczne i nie zdemoralizowane właściwym burżuazji dążeniem do zysku za wszelką cenę.⁹

Herzen chętnie porównuje Słowian z Germanami z okresu wędrówki ludów. Słowianie w dziedzinie kultury i cywilizacji znacznie ustępują Zachodowi, ale w ich ustroju społecznym (tu Herzen ma na myśli przede wszystkim rosyjską gminę chłopską z jej społecznym władaniem ziemią i okresowym ponownym podziałem jej między członków) i w nich samych tkwią nowe siły, zaczątki nowego ustroju, a to właśnie decyduje o przyszłości.

Wśród narodów słowiańskich szczególne miejsce wyznacza Herzen narodowi rosyjskiemu, wokół którego powinny się zjednoczyć pozostałe narody słowiańskie. Tutaj jego zapatrywania pokrywały się z poglądami słowianofilów, którzy twierdzili, że żywiołowe dążenie do stworzenia własnego silnego państwa właściwe było tylko narodowi rosyj-

⁹ Herzen sądzi, że cała historia Słowian miała do tej pory jedynie charakter wstępu, uwertury, że ona dopiero się rozpoczyna. „...все прошлое славянских народов носит характер почина, вступления в права хозяина, буйного роста и проявления способностей. Они никогда не обладали развитием, сообразным природе, их гению, их стремлениям. Есть славянский народ, который жил полной жизнью всего лишь в продолжение одной битвы-войны таборитов. Есть другой, который только наметил свои границы поставил вехи, приготовил себе место и насильственно объединил на время шестую часть земного шара, гордо избрав его полем своей деятельности.

Имеют ли какое-либо право на будущее эти народы, почти незаметные в прошлом, и почти неизвестные в настоящем? Мы отнюдь не думаем, что будущее принадлежит тем из них, кто не по утверждённому плану и не по приглашению, смело занимает место на великом соборе деятельных народов, кто торопит начало своей истории, кто вмешивается во все дела, пожираемый жаждой деятельности, кто захватывает воображение всех и устремляется, очертя голову, в главный поток истории. *Ibid.*, t. VII, s. 144—5.

skiemu, a nie innym narodom słowiańskim. Czerwoną nicią przewijało się ono przez całą historię Rosji, poczynając od okresu kijowskiego, a wyrazicielami jego byli Iwan Groźny, Piotr Wielki i Katarzyna II.¹⁰

Ta teoria jest charakterystyczną cechą poglądów Herzena. Ona harmonizuje z jego przekonaniem, że na narodzie rosyjskim ciąży historyczna misja dokonania przewrotu socjalnego i ukazania drogi innym narodom słowiańskim, gdyż one nie posiadają ani zdolności, ani realnych możliwości do stworzenia własnymi siłami swojego samodzielnego, niezależnego państwa. W istniejących warunkach wszystkie narody słowiańskie potrzebują pomocy narodu rosyjskiego. Herzen oczywiście ma na myśli rewolucyjną Rosję, a nie rząd carski, który pod pretekstem tendencji słowianofilskich prowadził politykę ekspansji, a nie pomocy bratnim narodom słowiańskim. Wydawca „Kołokoła” przestrzega działaczy politycznych krajów słowiańskich, by nie pokładali zbyt wielkich nadziei w caracie i nie liczyli na jego pomoc. Wskazuje na przykład Polski i zapytuje, czy to jest możliwe, aby ten sam rząd, który dławi Polskę razem z Prusami i Austrią trzymając ją w kajdanach, mógł na serio troszczyć się o losy innych narodów słowiańskich. Rząd carski nagradzając działaczy słowiańskich z Czech i południowej Słowiańszczyzny krzyżami i podarkami, ma na uwadze jedynie swoje własne egoistyczne cele, chce uczynić z nich wierne narzędzia swojej zaborczej polityki na południowym wschodzie Europy.¹¹

Herzen zawsze z sympatią odnosił się do narodowo-wyzwoleńczego ruchu narodu czeskiego, o czym świadczy jego współczucie, gdy pisze o prześladowaniach znoszonych przez całe pokolenia od czasu bitwy pod Białą Górą i o germanizacyjnej polityce habsburskiej monarchii. Na nich dokonywano niezliczonych przestępstw; wieszali, bili, palili ludzi, palili książki, grabili — i wszystko na próżno — pisze Herzen. Tylko arystokracja i część ludności miejskiej zniemczyła się, ale lud pozostał słowiański. Z uznaniem pisze o żywotności i uzdolnieniu narc-

¹⁰ „Самой отличительной чертой русских славян... было непрерывное упорное стремление стать независимым сильным государством. Этой социальной пластичности в большей или меньшей степени не хватает другим славянским народам, даже полякам. Стремление устроить и расширить государство возникает ещё во времена первых князей, пришедших в Киев, через тысячу лет оно снова проявилось в Николае. Стремление это узнаешь и в neodступной мысли овладеть Византией, и в том воодушевлении, с каким поднялся весь народ (в 1612 и 1812 годах) на защиту своей национальной независимости” *Ibid.*, t. VII, s. 157.

¹¹ A oto słowa Herzena: „Ривнувшись из старой Бастилии, как бы народы не попали в новый острог. В Европе не один двуглавный орел, а два, и перемена австрийского одуряющего самовластия на прусско-монгольский царизм не находка.” А. И. Герцен: Полное собрание сочинений под ред. Лемке — Москва — Ленинград 1923, t. X, s. 10.

du czeskiego, który uciskany przez wieki, nie stracił swoich sił duchowych i zdolności rozwoju, i natychmiast jak tylko „*potierjawszijsji pałac pripodniał swoju ruku i dał żertwie niemnego otdochnuć*” przebudził się i stworzył swoją narodową literaturę, sztukę i naukę, świadczące o jego odrębności i dążeniu do niepodległego bytu. Herzen przypomina, że rewolucyjna Rosja zawsze z sympatią odnosiła się do czeskiego ruchu narodowo-wyzwoleńczego. Przykładem tego może być działalność Bakunina na Kongresie Słowiańskim w Pradze w r. 1848.

Podobny był i jego stosunek do południowych Słowian, których dążenia narodowo-wyzwoleńcze Herzen zawsze podtrzymywał. Kiedy jeden z jego przyjaciół, zachodnio-europejskich demokratów zapytał go (w tym czasie rząd carski podtrzymywał dążenia wyzwoleńcze południowych Słowian w związku ze swoją zaborczą polityką wschodnią), czy to prawda, że jego stanowisko i działalność w tym zakresie pokrywa się z polityką rządu carskiego, Herzen odpowiedział, że to nie jego poglądy zgadzają się z polityką caratu, tylko rząd carski idzie chwilowo po jednej drodze z nim. Rosyjscy rewolucjoniści zawsze podtrzymywali ruch narodowo-wyzwoleńczy narodów słowiańskich i będą go podtrzymywać. Dla nich jest to sprawa ich światopoglądu, podczas gdy dla caratu jest to chwilowy manewr w jego polityce wschodniej. Dlatego my nie boimy się, pisze Herzen, że przez pewien czas idziemy po jednej drodze z caratem.

Herzen występuje przeciw teoriom niemieckich publicystów, przypisujących Austrii rolę przewodnika kultury i cywilizacji wśród narodów półdzikiego południo-wschodu Europy. Z oburzeniem pisze on o istocie tej cywilizacji, która niczego nie dała Słowianom tak pod względem politycznym, jak i ekonomicznym, ale poddała ich surowemu reżimowi policyjnemu i bezlitosnej eksploatacji ekonomicznej. „Królewsko-cesarska cywilizacja polega na stałym ucisku wszystkiego, co narodowe i na germanizacji” — czytamy w „*Kołokole*” z 1 VI 1859 r.

Ale ani jeden z narodów habsburskiej monarchii nie zechciał obrazić się w Niemców, mimo wszystkich wysiłków rządu. Herzen mówi o Austrii jako o „*więzieniu narodów*”, utrzymywanych w posłuszeństwie gwałtem i stosowaniem zasady „*dziel i panuj*”. Z bólem pisze on o Chorwatach i Słoweńcach, uśmierzających włoskie prowincje dla Austrii i przelewających krew za swoją i ich niewolę.

Głównym zadaniem ruchu narodowego jest obudzenie we wszystkich Słowianach świadomości narodowej i poczucia solidarności z innymi narodami uciskanymi przez Austrię.

Jeżeli chodzi o przyszłe losy narodów słowiańskich, to Herzen unika narzucania jakichkolwiek rozwiązań, i pozostawia ostateczną decyzję w tej sprawie narodom zainteresowanym. Jednakże on osobiście był

zwolennikiem utworzenia słowiańskiej federacji na terytorium półwyspu Bałkańskiego i uważał, że istnieją do tego wszelkie nieodzowne ekonomiczne i polityczne warunki. Utworzenie słowiańskiej federacji zapewni niewielkim narodom południowo-słowiańskim możliwości spokojnego rozwoju, zabezpieczy ich od powtórnego napadu.

Z tychże przyczyn Herzen uważał, że pożądane jest połączenie federacji południowo-słowiańskiej z innymi narodami słowiańskimi w ogólnosłowiańską federację pod przewodnictwem Rosji, a szczególnie — jak on sądził — w obliczu nieuniknionego konfliktu między siłami socjalizmu, reprezentowanego przez rewolucyjną Rosję i inne kraje słowiańskie, a siłami międzynarodowej reakcji, reprezentowanej przez burżuazyjne państwa zachodniej Europy.

Jak wiadomo po r. 1848 Herzen stracił wiarę w możliwość zwycięstwa rewolucji na Zachodzie. Dlatego uważał, że w przewidywanym konflikcie jedynym ratunkiem dla narodów słowiańskich będzie ich zjednoczenie się z Rosją. Twierdził on, że najpełniejsze możliwości nieskrępowanego, kulturalnego, ekonomicznego i politycznego rozwoju stwarza dla każdego narodu zjednoczenie się w ramach jednej państwowości. Dla niego instytucja państwa jest ściśle związana z narodem, stanowi jak gdyby zewnętrzne ramy, w których rozwija się życie danego narodu. Takie stanowisko wypływa zresztą konsekwentnie z jego poglądów na genezę i istotę państwa.

Jeśli chodzi o zagadnienie genezy państwa, to Herzen pozostaje tu pod wpływem antropologicznych teorii materialistów XVIII w. Podkreśla on decydującą rolę wrodzonych cech człowieka, jego rozumnego egoizmu w rozwoju instytucji społecznych, w tej liczbie i państwa. Jego punktem wyjścia była naturalistyczna teza o konieczności wyjaśnienia procesów społecznych drogą ich porównywania ze zjawiskami przyrody. Ten pogląd Herzena wynikał z jego dążenia do zdecydowanego zerwania z idealizmem odnoszącym się do procesu historycznego jako do procesu rozwoju idei, ducha i wyznaczającym państwu rolę wykonawcy w urzeczywistnieniu tych ideałów. Herzen przypuszczał, że człowiek jest istotą nie tylko egoistyczną, dążącą do własnej korzyści, ale i społeczną, dlatego też dąży on do współżycia z innymi ludźmi i stworzenia społeczeństwa, poza którym nie może istnieć. „Zniszczenie w człowieku instynkt społeczny i otrzymanie orangutana” — pisze on.¹²

Herzen uważa państwo za najważniejszy naturalny i prawidłowy rodzaj społeczeństwa ludzkiego. Państwo jest koniecznym i nieuniknionym stopniem w rozwoju ludzkości i to nie tylko państwo współ-

¹² А. И. Герцен: Избр. фил. произведения. Москва 1948, т. II, с. 344.

czesne, ale i państwo feudalne i niewolnicze.¹³ Tutaj widać, że Herzen podchodził do procesu stopniowego rozwoju i przeobrażania się państwa w sposób dialektyczny. Szczególnie zasługuje na uwagę jego myśl, że niewola jest także krokiem do wolności jednostki, koniecznym i nieodzownym — ona odgradza go od idealistycznego poglądu na historię, według którego ustrój państwowy zależy wyłącznie od stopnia rozwoju świadomości ludzi i od panujących w społeczeństwie idei.

Herzen wielką wagę przywiązuje do walki o całkowite oswobodzenie jednostki, czerwoną nicią przewijające się na przestrzeni całej historii ludzkości. Zaczyna się ona obróceniem większości ludzi w pozbawionych praw niewolników i pozostawieniem pewnych swobód właścicielom niewolników. Rozwój historyczny idzie stopniowo zarówno w kierunku rozszerzenia kręgu osób korzystających ze swobody i wszelkich praw politycznych i obywatelskich, jak i w kierunku zwiększenia sfery wolności każdej jednostki, uwolnienia jej od ciemnoty, własnych i społecznych przesądów, nakazów religii i wiary w niewzruszoność istniejących porządków społecznych.

Jeśli chodzi o zagadnienie istoty władzy państwowej, to Herzen uważał państwo za aparat stojący ponad walczącymi ze sobą klasami społecznymi, który można zwracać w dowolnym kierunku, zależnie od tego, w czyim ręku znajduje się władza. Herzen nie przywiązuje specjalnego znaczenia do form władzy państwowej, gdyż według niego jedna i ta sama forma władzy państwowej (np. samodzielną) może służyć sprawie postępu albo reakcji. Swoją ogólną tezę o nadklasowym charakterze władzy państwowej Herzen rozciągnął także i na władzę carską, przy czym jego teoria w zastosowaniu do caratu miała bardzo złożony i niejednorodny charakter. A oto tok jego rozumowania.

Jeśli państwo jest instytucją, która stoi ponad przeciwstawnymi grupami społecznymi i może podtrzymywać dowolną z tych grup, to

¹³ „В сущности, все формы исторические *volens volens* ведут от одного освобождения к другому. Гегель в самом рабстве находит (и очень верно) шаг к свободе: то же явным образом должно сказать о государстве и оно, как рабство, идёт к самоуничтожению, и его нельзя сбросить с себя, как грязное рубище, до известного возраста. Государство — форма, через которую проходит всякое человеческое общество, принимающее значительные размеры. Оно постоянно изменяется с обстоятельствами, и прилагивается к потребностям. Государство везде начинается с полного порабощения лица и везде стремится, пройдя известное развитие, к полному освобождению его. Сословность — огромный шаг вперед, как разъяснение и выход из животного однообразия, как раздел труда. Уничтожение сословности — шаг еще больший. Каждый восходящий или воплощающийся принцип в исторической жизни представляет высшую правду своего времени, и тогда он поглощает лучших людей, за него льётся кровь и ведутся войны; потом он делается ложью и, наконец, воспоминанием”. *Ibid.*, t. II, s. 314.

w Rosji carat jest siłą, która jest zdolna zarówno bronić reakcji, jak i sprzyjać postępowi społecznemu. „Władza carska u nas — pisze Herzen — to tylko władza, to jest siła, urządzenie, instytucja, nie posiadająca żadnej treści, nie posiadająca żadnych zobowiązań, ona może się stać tatarskim chanatem i francuskim komitetem ocalenia publicznego.”¹⁴

Jednakże analizując konkretne przejawy działalności państwa w Rosji, Herzen dochodzi do wniosku, że carat służy reakcyjnym klasom społeczeństwa rosyjskiego. Szczególnie jasno wystąpiło to podczas panowania Mikołaja I, który zamienił Rosję w jedno wielkie więzienie i tłumił każdy przejaw wolnej myśli. Kiedy po śmierci Mikołaja i klęsce Rosji w wojnie krymskiej nowy car Aleksander II w celu zapobieżenia nadciągającej burzy chłopskich powstań obiecał przeprowadzić szereg reform demokratycznych, Herzen miał nadzieję, że władza carska zacznie teraz służyć interesom postępu, stanie się sprawiedliwym sędzią między dwoma walczącymi ze sobą obozami. Zawsze stawiał on Aleksandrowi II za przykład Piotra I. Tym właśnie rozumowaniem należy objaśniać liberalne wahania w postawie Herzena, jego częste listy do cara, pisane z nadzieją przekonania go, aby stanął po stronie postępu i nie poddawał się wpływowi reakcyjnych kół dworskich.

Gdy jednak przekonał się o nieziszczalności swoich nadziei, uznał rząd cara Aleksandra II za nie mniej reakcyjny niż rząd Mikołaja „niezapomnianego” i związany nierozzerwalnie z klasą obszarników.

Herzen, wypowiadając swoje poglądy o istocie władzy państwowej powołuje się na Lassalle’a, którego uznaje za ideowego sojusznika.¹⁵ Widzi on wielką zaletę swojej teorii w jej obiektywistycznym, technicznym niejako charakterze, pozwalającym traktować państwo jako narzędzie i unikać wszelkiego mitologizowania.

Należy podkreślić, że właśnie tutaj leży główna przyczyna znanego rozdzwiewku między Herzenem i Marksem. Dla Marksa państwo jest zjawiskiem klasowym, pojawia się z chwilą rozdzielenia społeczeństwa

¹⁴ *Ibid.*, t. II, s. 312.

¹⁵ „Государство не имеет определённого содержания, оно служит одинаково реакции и революции. Тому, с чьей стороны сила: это сочетание колес около общей оси; их удобно направлять туда или сюда, потому что единство движения дано, потому что оно примкнуло к одному центру. Комитет общественного спасения представлял сильнейшую государственную власть, направленную на разрушение монархии... Инициатива освобождения крестьян принадлежит самодержавному царю. Этой государственной силой хотел воспользоваться Лассаль для введения социалистического устройства. Что же, думалось ему, ломать мельницу, когда ее жернова могут молоть в нашу муку? На том же самом основании и я не вижу разумной применимости в отречении.” *Ibid.*, t. II, s. 314.

na antagonistyczne klasy i służy jednej z nich — tej która posiada środki produkcji (w dziedzinie ekonomicznej) i siłę, władzę (w dziedzinie politycznej). Natomiast dla Herzena państwo jest zjawiskiem związanym z narodem i stojącym na uboczu walk klasowych, wstrząsających społeczeństwem. A więc według niego panowanie polityczne nie jest w sposób nierozzerwalny związane z panowaniem ekonomicznym.

W przeciwieństwie do Herzena twórca materializmu dialektycznego i historycznego nie uważa państwa za przejaw jakiejś wrodzonej człowiekowi skłonności do życia społecznego, lecz za nieuniknioną konsekwencję ekonomicznego rozwoju społeczeństwa pierwotnego. Państwo według niego jest instytucją bezpośrednio związaną z walką klas społecznych, powstałych w rezultacie tego rozwoju i ingerującą w tej walce po stronie określonej klasy, klasy rządzącej. Dlatego stanowisko Herzena (z którego zaczął się wycofywać pod koniec lat sześćdziesiątych), że państwo jest siłą niezależną od klas społecznych i może stanąć po jednej lub drugiej stronie barykady, było dla Marksa nie do przyjęcia.

Z tych różnych poglądów na zagadnienie państwa wypływają różnice w stosunku tych myślicieli do spraw narodowościowych. W kwestii zasadniczej są oni co prawda zgodni — obaj uznają równe prawa wszystkich narodów i ich prawo do samodzielnego decydowania o swoim losie. Ale co innego rozumiejąc przez pojęcie narodu i pojęcie państwa dają też różne odpowiedzi na pytanie, jakim sposobem można wcielić w życie wysunięte przez nich postulaty wolności i równouprawnienia narodów.

Marks wychodząc konsekwentnie z teorii walki klas, widzi nieprzewyciężone antagonizmy, dzielące społeczeństwa klasowe i znając odkryte przez siebie prawa rozwoju społecznego, wskazuje na zwycięstwo proletariatu jako na jedyną realną możliwość urzeczywistnienia zasady równouprawnienia narodów.

Herzen stojąc na gruncie swojej doktryny nie był w stanie dać na to pytanie prawidłowej odpowiedzi, gdyż krępowały go przyjęte przez niego błędne założenia, a mianowicie teoria „rosyjskiego socjalizmu” (polegająca na przyznaniu rosyjskiemu włościaninowi, a nie proletariuszowi, głównej roli w rewolucyjnym przeobrażeniu Rosji) i teoria o ponadklasowej roli państwa w rozwoju społecznym.

Pomimo wszelkich niekonsekwencji i niedopowiedzeń zawartych w twórczości Herzena nie można nie doceniać jego wpływu na rozwój rosyjskiej myśli politycznej, zwłaszcza w dziedzinie spraw narodowościowych. Już w kilka lat po śmierci Herzen został uznany za klasyka rosyjskiej literatury i jednego z teoretyków rosyjskiej myśli politycznej. Na jego pracach całe pokolenia rosyjskiej młodej inteligencji

uczyły się rewolucyjnej bezkompromisowości i oddania sprawie rewolucji.

Lenin oddając hołd autorowi *Rzeczy minionych i rozmyślań*, zaliczył go do pierwszego pokolenia tych, którzy obudzili w narodzie rosyjskim świadomość krzywdy i wolę walki z wyzyskiem społecznym.

Dekabryści i Herzen rozbudzili do walki młode pokolenie rewolucjonistów „raznoczyńców” — tych „młodych szturmanów przyszłej burzy” — jak ich nazywa Herzen. Samej burzy Herzen już nie doczekał. Przyszła ona dopiero w r. 1917, gdy sztandar rewolucji przeszedł z rąk grupy inteligenckich rewolucjonistów w ręce milionowych mas robotników i chłopów Rosji.

РЕЗЮМЕ

В политическом учении и практической, революционной деятельности Герцена великого русского мыслителя и публициста главное место занимают крестьянский и национальный вопросы.

Вопрос об освобождении крестьян от крепостной зависимости был для автора „Крещеной собственности” центральным пунктом программы общественного переустройства России.

Правильно оценивая большое значение национального вопроса в условиях многонациональной царской империи Герцен подчеркивал, что демократическое решение этой очень трудной проблемы возможно только в тесной связи с вопросом о социальном преобразовании страны.

В настоящей статье автор пытается исследовать взгляды Герцена по национальному вопросу, а также по вопросам возникновения и сущности государства, постольку поскольку они связаны с национальным вопросом.

Герцен — решительный сторонник принципа равноправия всех без исключения наций и рас. Он решительно выступает против утверждения, что экономическая, политическая и культурная отсталость некоторых наций обусловлена их расовой или национальной неполноценностью или какими-то неизменными биологическими свойствами. Следует подчеркнуть, что отношение Герцена к угнетаемым царской Россией национальностям вполне соответствовало его теоретическим принципам; он признавал за ними право на независимое существование и свободу, на свободное политическое и культурное развитие.

При этом он применял принципы самоопределения и равноправия наций не только к историческим, политическим и культурно развитым нациям, которые уже в прошлом имели собственное госу-

дарство, но распространял их также на отсталые в экономическом и политическом отношении национальности Средней Азии, Сибири и Кавказа.

Существует тесная связь между решительным признанием Герценом принципа равноправия наций и его положением о циклическом развитии наций. Разные народы в разное время достигают совершеннолетия, созревают и занимают должное место на международной арене. Западную Европу того времени Герцен считал старой и приближающейся к закату, а новые молодые и действенные силы видел в славянских нациях. Он полагал, что наиболее полные возможности беспрепятственного экономического, политического и культурного развития создадутся объединением каждой нации в рамках одного государства. Согласно его взглядам государство тесно связано с нацией: оно составляет будто внешние рамки, внутри которых развивается жизнь данного национального общества. Такая точка зрения вытекает последовательно из взглядов Герцена на возникновение и сущность государства.

Она противоречит взглядам Маркса, который исходит из того, что государство это прежде всего явление, связанное с классовой борьбой.

Различная трактовка понятия нации и понятия государства определяет также разные ответы Герцена и Маркса на вопрос о способах реализации выдвинутых ими принципов равноправия наций. Основываясь на своей теории „русского социализма“, а также положении о надклассовой роли государства в общественном развитии, Герцен не мог дать правильного ответа на этот вопрос.

S u m m a r y

The peasant problem and nationality problem occupy a central position in the political thought and the practical revolutionary activity of Herzen, the great Russian thinker and journalist. When the author of „Baptized Property” was designing his programme of the social reconstruction of Russia, he made the emancipation of peasants its keystone. He also was fully aware of the primary importance of the problem of nationality, especially in the circumstances of the multinational structure of the Russian Empire, and so he expressed his strong conviction that a democratic solution of this extremely difficult problem would be possible only in the closest connection with the struggle for the social reconstruction of Russia.

It is the intention of the author of this article to analyse Herzen's views of the problem of nationality as well as the problem of the origin

and the nature of the state, in so far as they are related to his concept of nationality. Herzen definitely advocates the principle of equal rights for all nations and all races without exception. He firmly rejects the view that the cultural, economical and political backwardness of some nations is the result of their racial or national inferiority, or of some unchangeable biological traits. It ought to be emphasized that Herzen's attitude towards the nationalities that were oppressed by the czars of Russia corresponded to his theoretical pronouncements; he granted each nation the right to independent existence and to freedom, to a free cultural and political development. Not only did he grant the right to independence to historical nations, which were culturally and politically developed, and had already in the past possessed their own state organization, but he extended the principle of equal rights for all nations to the economically backward and politically underdeveloped nations of central Asia, Siberia and the Caucasus.

Herzen's full recognition of the principle of equal rights for all nations is related to his view of the cyclic development of national societies. Different nations come of age — as he puts it — at different times, and as they reach maturity, they take the proper place that is due to them in international life.

Herzen regards the Europe of his time as old and declining. He sees the new, youthful and active force in the Slavic nations. According to him a nation has the best possibility of an unrestrained cultural, economic and political development when it is united within the framework of a single state organization. In his view the institution of the state is closely connected with the nation, providing, as it were, the external framework for the development of national life.

This attitude of Herzen is naturally determined by his view of the origin and the nature of the state. It is in obvious disagreement with the views of Marx for whom the state is, above all, connected with the class struggle.

As each of the two thinkers has a different conception of the nation and that of the state, so each gives a different answer to the question of how the principle — recognized by both — of equal rights for all nations may be realized. Professing his theory of „Russian socialism” and ascribing to the state a superior role to that of the class in the social development, Herzen could not find the right answer to this question.

BIBLIOTEKA
UMCS
LUBLIN

